

(رابطه دیوارنگاره ها و آرایه های تزیینی با کاربری بنا در عمارت ناظم التجار یزد)

اکرم رفیعی

کارشناس ارشد نقاشی - دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد

Rafiee261@gmail.com

علی اکبر شریفی مهرجردی

استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد

sharifimehr@yazd.ac.ir

چکیده

دیوارنگاره ها و آرایه های تزیینی بنا، بخشی از گنجینه هنرهای تصویری ایران به شمار می آیند. این نقوش جزئی از بنا محسوب می شوند و در بیشتر موارد در فرم و مضمون از آن تبعیت می کند. عمارت ناظم یا حسینی ناظم التجار بنایی با کاربری مذهبی از دوره قاجار است که در محله گازرگاه شهر یزد قرار دارد. بر دیوارهای این عمارت نقوش و تزیینات متنوعی شامل کتیبه ها، آرایه های تزیینی گل و بوته و نقاشی هایی به شیوه فرنگی سازی با امضای دو هنرمند دوره قاجار، فرخ خان و میرزا مهدی نقاش اجرا شده است. در این پژوهش با بررسی ویژگی های بصری نقوش و عناصر تزیینی موجود در این عمارت، رابطه کاربری بنا با دیوارنگاره ها و تزیینات آن مورد مطالعه قرار گرفته است. روش این پژوهش توصیفی تحلیلی است و با تکیه بر مطالعات میدانی انجام شده است. نتایج بررسی نقوش و دیوارنگاره های این بنا نشان می دهد هنرمند در انتخاب مضامین آثار برخوردار دوگانه و متفاوتی را داشته است. به صورتی که در کتیبه های موجود، ارتباط با کاربری بنا کاملاً رعایت شده است اما در بخش های دیگر بنا، هنرمند گویا محدودیتی برای هنرنمایی نداشته و با انتخاب مضامینی همچون دورنمای مناظر طبیعی و پیکره انسان، تابلوهایی کاملاً بی ارتباط با کاربری آن به عنوان یک بنای مذهبی ترسیم کرده است. برخوردار دوگانه هنرمند یا هنرمندان در انتخاب مضامین و شیوه اجرای این آثار می تواند نتیجه تحولات اجتماعی این دوره باشد.

واژگان کلیدی: حسینی ناظم التجار، دیوارنگاری، هنر قاجار، یزد

مقدمه

قدمت دیوارنگاری و تزیین بنا با نقش و رنگ، به دوران اولیه زندگی بشر می رسد. از همان روزگار که انسان در غارها ساکن شد و اولین سکونت گاه خویش را -با دلایل و اهداف گوناگون- با نقش ها و رنگ های متنوع آراست، تاریخ دیوارنگاری آغاز می شود. هنر دیوارنگاری و تزیینات بنا در ایران در هر دوره به شیوه های متفاوت و متنوعی بروز کرده است. صرف نظر از بعد زیبا شناختی این نقش ها که در هر دوره جلوه ای متفاوت دارد، رابطه مضامین این نقوش با کاربری بنا نیز همواره مورد توجه بوده است. به عنوان مثال نقوشی که بر دیوار کاخ ها دیده می شود، اغلب در مساجد و مکان های مذهبی جایی نداشته است. همچنین وجود برخی از تصاویر و نقشمایه ها می تواند نوع کاربری اصلی بناهایی که در طول زمان تغییر کاربری داشته مشخص کند.

حسینیه ناظم التجار بنایی موقوفه در محله گازرگاه شهر یزد و نمونه ای از یک بنا مذهبی با نقش و نگارهای متفاوت و تزیینات دیواری متعددی است که بنا به امضای موجود، در دوره قاجار و به قلم دو هنرمند به نام های فرخ خان و میرزا مهدی نقاش ترسیم شده است. این حسینیه بر اساس وقف نامه موجود، به همت حاج محمد صادق ناظم التجار تهرانی از واقفان بنام عهد قاجار، جهت عزاداری امام حسین (ع) و امور عام المنفعه وقف شده است. در این پژوهش با بررسی و مطالعه دیوارنگاره ها و آرایه های تزیینی این بنا، نسبت و رابطه این نقوش با کاربری بنا مورد توجه قرار خواهد گرفت. این پژوهش در پی پاسخ به این سوال است که: چه رابطه ای میان نقوش مورد استفاده در این بنا و کاربری آن به عنوان یک بنای مذهبی وجود دارد؟

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی با استفاده از دریافت های نگارندگان در مطالعات میدانی است. در این پژوهش تمامی نگاره ها و آرایه های تزیینی موجود در این عمارت مورد بررسی و تحلیل موضوعی و ساختاری قرار گرفته است. پیشینه تحقیق

بر اساس بررسی های صورت گرفته توسط نگارندگان، منابعی که اشاره ای مستقیمی به این بنا دارند یکی گزارش پیشنهاد ثبت بنا در فهرست آثار ملی است که توسط جلال توکلی در معاونت پژوهشی میراث فرهنگی شهر یزد در سال ۱۳۷۸ به انجام رسیده است و در آن ویژگی های کلی این بنا به همراه تصاویر متعددی از آن درج شده است. عکاسی این گزارش را علی نایب حسینی بر عهده داشته است. مجموعه دیگری توسط معاونت حفظ و احیای بناهای تاریخی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری در سال ۸۷ به چاپ رسیده که تعدادی از تصاویر مربوط به تزیینات این بنا را در خود جای داده است. لیکن بنا بر بررسی های صورت گرفته، تا کنون مطالعه یا پژوهش مستقلی بر روی این بنا یا نگاره های موجود در آن انجام نشده است، یا در صورت انجام از دید نگارندگان پنهان مانده است.

نقاشی و دیوارنگاری در دوره قاجار

تحولات اجتماعی دوره قاجار در هنر این دوران بی تاثیر نبود و موجب بروز تنوع و گوناگونی در شکل و مضمون آثار هنری شد. هنر ایران در این دوره ترکیبی از سبک های مختلف فرانسوی روسی و انگلیسی است که البته کمی هم رنگ و بوی ایرانی با خود دارد. به اعتقاد برخی از محققان نمی توان هنر این دوره را از منظر تعالی هنری در قیاس با هنر صفوی قرار داد. (کمالی، ۱۳۸۵: ۱۸۶) با اینکه این هنر از نظر کیفی در سطح پایین تر از هنر ادوار پیشین قرار داشت و از حیث شکوه و عظمت قابل مقایسه با آن نبود، ویژگی و هویت کاملاً مستقل و پالوده ای را به نمایش گذاشت. (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۳۵) تاثیرات هنر اروپا در هنر این دوره که البته به بیان درست تر از زمان صفوی آغاز شده و به فرنگی سازی شهرت یافته بود، موجب درک متفاوتی از زیبایی در میان هنرمندان این دوره شد. (جلالی جعفری ۱۳۸۲، ۴۳ و ۴۴) تاثیرات فرهنگ بیگانه از یک سو و نیاز به تداوم سنت ها از سوی دیگر موجب بروز تنوع در فرم، شیوه و مضامین آثار هنری شد. آثار هنری با شیوه های متنوع بر روی سطوح مختلف از قاب آینه و جلد قلمدان گرفته تا دیوارهای بنا اجرا شد. دیوارنگاری نیز از این تحولات دور نماند و همچون سایر شاخه های نقاشی، جلوه های متعدد و مضامین متنوع پیدا کرد. (آزند، ۱۳۸۵: ۴۱) علاوه بر تنوع در شیوه اجرا، مضامین آثار نیز از تنوع و گوناگونی بیشتری برخوردار شد. دیوارنگاره ها با نقش و رنگ و تزیینات چشم نوازی که به بنای معماری می بخشید آن را از یک بنای کاربردی صرف فراتر برده و به جادویی از نقش و رنگ بدل کرد.

دیوارنگاری در شهر یزد

نقاشی و دیوارنگاری یزد نیز همچون سایر شهرهای ایران از تحولات اجتماعی دوره قاجار دور نماند. هنرمندان مختلفی که گاه از همین دیار برخاسته بودند و گاه مهاجرانی از سایر شهرها بودند که این شهر کویری را محل و مأمنی برای هنرنمایی خویش یافته بودند، با نقش ها و رنگهای چشم نواز دیوارهای خانه ها و بناهای مختلف شهر را به نقوش و فرم های چشم نواز مزین کردند و دیوار بناهای این شهر با نقوش متنوع و مضامین مختلفی تزیین شد.

در اغلب بناهای به جای مانده از دوره قاجار در شهر یزد، نقوش تزیینی مانند گل ها و بوته ها با جلوه ای کم و بیش مشابه به چشم می خورد. دیوارنگاره ها و نقاشی های غیر تزیینی در بناهای مذهبی و غیر مذهبی با مضامین و شیوه متفاوتی اجرا شده اند. بر دیوار کاخ ها و خانه های اعیانی اغلب تصاویر نوازندگان و رامشگران و در بناهای مذهبی و حسینیه ها اغلب نقوش مربوط به زندگی پیامبر اسلام (ص) و حضرت علی (ع) و یا داستان های مذهبی و قاب هایی با مضامین ادعیه و آیات قرآن زینت بخش بنا است. از جمله بناهای مذهبی شهر یزد که در این دوره با نقوش مختلف مزین شده است حسینیه ناظم التجار است که در این نوشتار به مطالعه نقوش آن و بررسی رابطه آن با کاربری بنا می پردازیم.

حسینیه ناظم التجار

معرفی مکان

عمارت ناظم یا حسینیه ناظم التجار بنایی مذهبی است که در محله گازرگاه شهر یزد قرار دارد. این بنا از شرق با باغ ناظم و حمام گلشن و از غرب با خانه ناظم در ارتباط است. (تصویر ۱). در گذشته شامل خانه و حسینیه بوده که امروز فقط حسینیه آن باقی مانده است. بانی این عمارت «حاج محمد صادق ناظم التجار تهرانی» است که بر اساس وقفنامه موجود آن را برای عزاداری ایام محرم و اطعام فقرا کرده است. تابلوی معرفی بنا که توسط میراث فرهنگی شهر یزد بر دیوار بیرونی آن نصب شده قدمت آن را بین سالهای ۱۲۹۰ تا ۱۲۹۹ ه.ق معرفی می کند.^۱

کتیبه هایی که با خط نستعلیق بر زمینه ای به رنگ طلایی اجرا شده اند، نقوش تزیینی و نیز دیوارنگاره هایی که بخش های مختلف بنا را تزیین کرده است، از ویژگی های بارز این بنا به شمار می آید. حسینیه ناظم التجار دارای دو طبقه شامل یک صحن مرکزی با سقفی بلند و یک پارچه است و تنها حسینیه دو طبقه شهر یزد به شمار می آید. (تصاویر ۲، ۳، ۴)^۲

تصویر ۱: پلان شهری و موقعیت حسینیه ناظم التجار در نقشه محل

ماخذ: نقشه جامع شهر یزد (بخشی از تصویر)

واقف بنا حاج محمد صادق تاجر تهرانی
(ناظم التجار)

تصویر ۲- محمد صادق ناظم التجار تهرانی، واقف بنا، ماخذ نگارندگان

تصویر ۳- تابلوی شناسنامه و ثبت ملی بنا

تصویر ۴: نمای داخلی حسینیه ناظم التجار

ماخذ: گزارش پیشنهاد ثبت حسینیه ناظم التجار در آثار ملی، میراث فرهنگی بزد ۱۳۷۸

دیوارنگاره ها و آرایه های تزیینی حسینیه ناظم التجار

تزیینات حسینیه ناظم التجار را می توان به دو دسته کلی تقسیم بندی کرد:

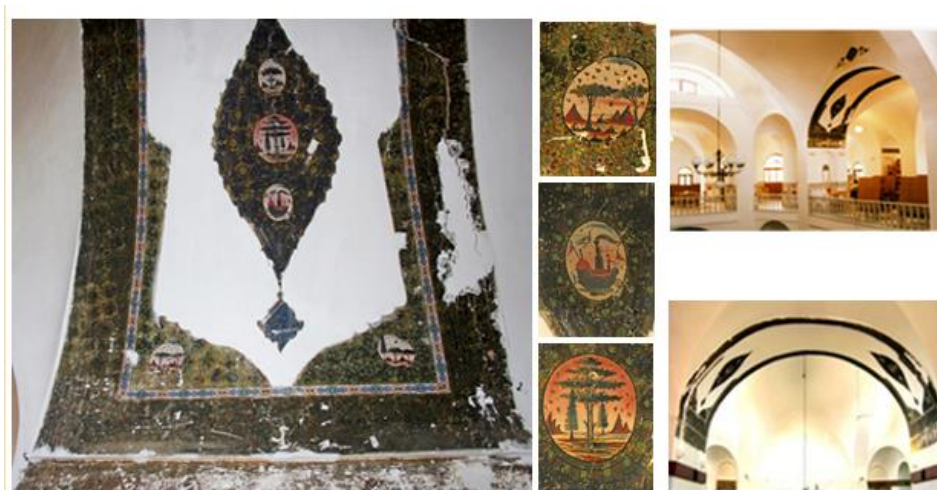
- ۱- کتیبه ها (شامل ادعیه، اشعار و جملات دیگر)
- ۲- نقاشی ها و تزیینات تصویری غیر نوشتاری

کتیبه ها

کتیبه های مورد استفاده در بنا شامل اشعاری در رثای شهیدان کربلا، مدح ائمه، جملات دعایی و نیز آیات قرآن است که به خط نستعلیق و بر زمینه طلایی و در بخش های مختلف عمارت از جمله نواری در بخش بالایی دیوارها، منبر، دیوارها و طاقچه ها اجرا شده است. اشعار کتیبه ها با مضامینی مرتبط با واقعه کربلا از محتشم کاشانی^۴ و صباحی بیدگلی^۵ و نیز اشعاری در مدح امام رضا(ع) از قائمی^۶ است. در جدول شماره ۱ کتیبه های بنا از نظر مضمون و محتوا و نیز محل قرارگیری مشخص شده اند. حاشیه اشعار در زمینه ای به رنگ آبی تیره با نقش گل و برگ به رنگ طلایی و قرمز مزین شده است. بخش میانی ابیات و نیز حاشیه هایی که در پایین و بالای نوشته ها قرار دارد، با نقوش تزیینی (شامل گل و برگ) که در طاق نماها و دیگر اجزای بنا نیز تکرار می شود، پر شده است. احتمال می رود که رنگ طلایی استفاده شده در بنا از ورق اندازی طلا باشد. نوشته ها از رنگ سیاه خالص نبوده بلکه بیشتر از رنگ سرمه استفاده شده است.

متن کتیبه	محل قرارگیری	نوع کتیبه (شعر، ادعیه و عبارات دیگر...)
یا محمد یا علی ادرکنی - یا ابا عبدالله الحسین ادرکنی	تزیینات گنبدی طاقچه نما	جمله دعایی
هو الله تعالی	بالای طاقچه ها	جمله
تعزیه خانه جناب سیدالشهدا ارواحنا له الفدا	بالای طاقچه ها	معرفی مکان
نصر من الله وفتح قریب	منبر	آیه ۱۳ سوره صف
این شاه کم سپاه که با خیل اشک و آه خرگاه این جهان زده بیرون حسین توست این خشک لب فتاده دور از لب فرات کز خون او زمین شده جیحون حسین توست	منبر	شعر از محتشم کاشانی
تعزیه خانه مولا الکوه عبدالله الحسین له الفدا.....	بالای طاقچه ها	معرفی بنا
آن در که جبرئیل امین بود خادمش اهل ستم به پهلوی خیرالنسا زدند باز این چه شورش است که در خلق آدم است باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است	حاشیه طاق	شعر محتشم کاشانی
این سربریده از ستم، زال روزگار کز یاد برده ماتم یحیی حسین توست این رفته سر به نیزه اعدا حسین توست وین مانده بر زمین تن تنها حسین توست	حاشیه طاق	شعر از صباحی بیدگلی
تو دانایی حقایق را تو بینایی دقایق را تو رویانی شقایق را ز ناف صخره صمّا	حاشیه تزیینات	شعر از قآنی در مدح امام رضا(ع)
خروشده مردم از گردون که پوشد بر تن هامون ز سنبل کسوت اکسون ز لاله خلعت دیبا فشاند بر چمن ژاله دماند از دمن لاله چنان از دل کشد ناله که سعد از فرقت اسما کنون از فیض او بستان نماید از گل و ریحان به رنگ چهره غلمان به بوی طره حورا	منبر	شعر از قآنی در مدح امام رضا(ع)
یا صاحب الزمان ادرکنی یا ابا عبدالله الحسین ادرکنی، یا محمد و یا علی ادرکنی	نوار بالای دیوارها	جملات دعایی
آن دم فلک بر آتش غیرت سپید شد کز خوف خصم در حرم افغان بلند شد لاحول ولا قوه الا بالله العلی العظیم	نوار بالای دیوارها	شعر از محتشم کاشانی
	بالای طاقچه ها	ذکر

جدول ۱- مشخصات کتیبه های حسینیه ناظم التجار، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۵- محل اجرای نقاشی های زیر قوس با امضای فرخ خان و مهدی نقاش،

ماخذ: سمت راست بالا ماخذ: گزارش پیشنهاد ثبت حسینه ناظم التجار در آثار ملی، میراث فرهنگی یزد ۱۳۷۸

سمت راست پایین، وسط و سمت چپ: نگارندگان

آرایه های غیر نوشتاری حسینه ناظم التجار

تزئینات زیر قوس

تزئینات زیر قوس با نقوشی شبیه به طرح فرش با تغییراتی در نقش میانی ترنج ها اجرا شده است. در ترنج وسط و لچکی های کناره، در قاب هایی دایره ای شکل، نقاشی هایی با مضامینی کاملاً بی ارتباط با کاربری بنا، شامل دورنمایی از مناظر طبیعی و تصویر یک کشتی بخار با خدمه ای که لباس اروپایی دارد، به شیوه فرنگی سازی اجرا شده است. اطراف قاب ها با تزئینات گل و بوته با رنگ طلایی بر زمینه سبز پر شده است. (تصویر ۵) در دو طرف انتهای ترنج ها دو امضای "عمل فرخ خان سنه ۱۲۹۹" و دیگری "عمل میرزا مهدی نقاش، سنه ۱۲۹۹" دیده می شود.

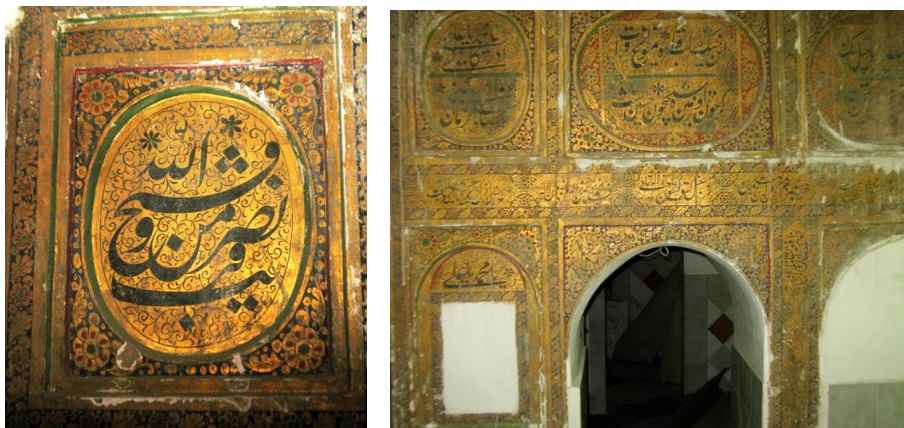

طاقچه نماها

طاقچه نماها تزییناتی هستند که به صورت طرح یک گنبد و دو مناره با حاشیه های مزین به گل و برگ اجرا شده اند. بر روی بخش گنبدی شکل، کتیبه هایی با مضامین مختلف دیده می شود.

تزیینات منبر

منبر در طبقه پایین بنا، قرار دارد و با رنگ غالب طلایی با نقش و نگار متنوع شامل گل های اسلیمی به رنگ های آبی، سبز و قرمز و کتیبه هایی شامل اشعار، جملات دعایی و آیات قرآن تزیین شده است. نقش ها مایه برگرفته از همان نقش گل و برگ تزیینی موجود در اغلب بناهای یزد، با کمی دخل و تصرف است. تزیینات و نقوش به همراه نوشته هایی شامل ادعیه و اشعار بر تمام وجوه منبر که به شکل مکعب ساخته شده به چشم می خورد. (تصویر ۶ و ۷)

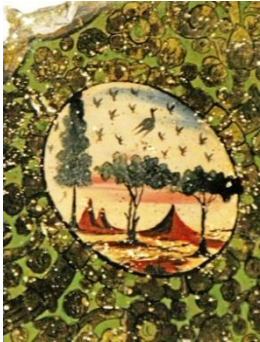

تصویر ۶: تزیینات منبر حسینی، ماخذ نگارندگان

تصویر ۷: اشعار منقوش بر روی منبر ماخذ: نگارندگان

در جدول شماره ۲ مجموعه آرایه ها و نقوش تزیینی بنا و محل قرارگیری آن مشخص شده است.

تنوع طراحی نقوش در فضای داخلی حسینیه ناظم التجار			نوع نقش
			خوشنویسی بالای دیوارها
			طاقچه نماها
			سر طاقچه ها
			تزیینات منبر

			<p>نقوش و تزیینات سقف</p>
---	---	--	-------------------------------

جدول شماره ۲- تزیینات و نقوش گیاهی و فضا سازی عمارت ناظم التجار، ماخذ: نگارندگان

نتیجه گیری

حسینیه ناظم التجار از بناهای مذهبی شهر یزد، واقع در محله گازرگاه این شهر است که به دوره قاجار و سالهای بین ۱۲۹۰ ه.ق و ۱۲۹۹ ه.ق تعلق دارد. در این حسینیه نقوش و تزیینات متعددی دیده می شود که بنا به دو رقم موجود در بخشی از آثار، توسط دو هنرمند این دوره فرخ خان و میزرا مهدی نقاش در سال ۱۲۹۹ ه.ق اجرا شده است. تزیینات بنا به دو بخش کاملاً متفاوت قابل تقسیم است. بخشی از تزیینات مربوط به کتیبه هاست که بر زمینه ای به رنگ طلایی و به شیوه ای تزیینی با نقش گل و برگ اجرا شده است و کاملاً با کاربری بنا هماهنگ است. این کتیبه ها شامل اشعاری از محتشم کاشانی، صباحی بیدگلی و قآانی با مضمون شهادت امام حسین(ع) و واقعه عاشورا و مدح ائمه و بخشی نیز مربوط به ادعیه و آیات قرآن است. بخش دوم مربوط به دیوارنگاره ها و نقاشی هایی است که با مضامینی بدون ارتباط با کاربری بنا و به شیوه فرنگی سازی اجرا شده است و با کاربری بنا به عنوان یک بنای مذهبی - که بر اساس وقفنامه برای عزاداری محرم ساخته و امور عام المنفعه وقف شده است- در تضاد است. وجود این نقاشی ها در بنایی کاملاً مذهبی که در طول زمان تغییر کاربری هم نداشته است، از نکات قابل توجه در مطالعه تزیینات این بنا می باشد. به صورتی که در کتیبه های حسینیه ارتباط و هماهنگی با کاربری کاملاً رعایت شده اما در نقاشی های دیوارها هنرمند محدودیتی برای هنرنمایی نداشته و تابلوهایی کاملاً بی ارتباط با کاربری بنا به عنوان یک بنای مذهبی ترسیم کرده است. برخورد دوگانه هنرمند یا هنرمندان این آثار در انتخاب مضامین تزیینات و نقشمایه ها می تواند نتیجه تغییرات و تحولات اجتماعی و تاثیر روزافزون هنر غرب در این دوره باشد.

پی نوشت ها:

- ^۱- بر اساس وقف نامه موجود، در سال ۱۲۷۴ واقف بنا ناظم التجار تهرانی که از واقفان بنام آن دوره محسوب می شود وقفنامه بنا را تنظیم و آن را برای استفاده در امور عام المنفعه اطعام فقرا و نیز تعزیه داری و ذکر مصیبت امام حسین (ع) وقف نموده است. این وقفنامه در حال حاضر در محل حسینیه قرار دارد.
- ^۲این بنا در سالهای اخیر به روش های نادرست و غیر علمی بازسازی و مرمت شده و بخش هایی از نقوش آن مورد تخریب جدی قرار گرفته است.
- ^۳-شاعر نامی قرن دوازدهم
- ^۴-شاعر نامی قرن دوازدهم و از پیشروان سبک ادبی بازگشت که اشعاری را بر وزن ترکیب بند معروف محتشم کاشانی در رثای امام حسین(ع) سروده است.
- ^۵شاعر قرن دوازدهم

منابع و مأخذ:

قرآن کریم

- آزند، یعقوب، ۱۳۸۵، «دیوارنگاری در دوره قاجار»، **ماهنامه هنرهای تجسمی**، شماره ۲۵، صص ۴۱-۳۴.
- اسکارچیا، جان روبرتو، ۱۳۸۴، هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی، تهران
- جلالی جعفری، بهنام، ۱۳۸۲، نقاشی قاجاریه- نقد زیبایی شناسی، انتشارات کاوش قلم، تهران
- کمالی، علیرضا، ۱۳۸۵، بررسی تاریخچه ی دیوارنگاری در ایران، زهره، تهران.
- قائنی شیرازی، میرزا حبیب اله، ۱۳۹۶، دیوان اشعار، نگاه، تهران چاپ سیزدهم
- صباحی بیدگلی، سلیمان، ۱۳۹۵، دیوان صباحی بیدگلی از پیشروان سبک ادبی بازگشت، اسوه، تهران
- کاشانی، محتشم، ۱۳۸۷، دیوان اشعار، نگاه، مقدمه اکبر بهداروند، چاپ چهارم، تهران

منابع تصاویر:

- ۱- نگارندگان
- ۲- گزارش پیشنهاد ثبت بنا، جلال توکلی، عکاس علی نایب حسینی، اداره کل میراث فرهنگی شهر یزد ۱۳۷۸